

Representation of Political and Social Thoughts in Artworks During Fath-Ali Shah' Reign

Seyed Javad Miri*

Hakimeh Shariatnia**

Abstract

In analytical historiographical researches, works of art have become a tool for understanding the state of society, the prevailing political and economic environment, as well as understanding the urban and public environment of different historical periods, not only in Iran but all over the world. The information that artworks produced in certain periods of history can provide to historians, sociologists, and even political researchers and researchers of folk culture is not hidden from any researcher. Afsaneh Najmabadi mentions that sometimes the value of these works is even higher than written texts. In this article, an attempt has been made to examine the influence of political factors and social and cultural beliefs on the art of this period, especially its paintings, with a close look at the artworks of the period of one of the important kings of the Qajar dynasty, Fath-Ali Shah. The purpose of this research, which is descriptive and analytical, and was carried out by library and museum works, is to find the factors affecting the art of this historical period. It can be said that art, especially court monographs, played an important role in the survival and legitimacy of the government during the period of Fath-Ali Shah.

Keywords: Qajar Reign, Fath-Ali Shah, Politic, Power, Imperial Art.

* Full Professor (Sociology), Faculty Member (Professor) of the Institute for Humanities and Cultural Studies, Tehran, Iran, leo_tolstoy17335@yahoo.com

** Master of Art, Iran University of Art, Tehran, Iran (Corresponding Author),
Negar_shariatnia33@yahoo.com

Date received: 22/04/2023, Date of acceptance: 02/10/2024

Introduction

Throughout the history of Iran, virtually every royal dynasty sought to legitimize its rule by drawing upon established historical traditions and cultural conventions. The reign of Fath-‘Alī Shāh, heir to the Qajar dynasty, began at a time when Āghā Muḥammad Khān had already established a relatively stable kingdom and left behind treasuries filled with jewels and treasures acquired during military campaigns, particularly those associated with India (Diba, 1999: 433). Fath-‘Alī Shāh realized that the exercise of power and the acquisition of legitimacy required more than military strength; they demanded intellectual, cultural, and sociological foundations. His understanding of Iranian history and culture convinced him of the practical significance of art and literature in preserving and sustaining his sovereignty. Consequently, he shifted a considerable portion of court activities from the sphere of military elites to men of letters and artists, employing art and literature as effective instruments for strengthening his political and social authority both domestically and internationally.

Materials & Methods

This study is based on content analysis of both textual and visual sources, including coins, rock reliefs, and, most importantly, oil paintings on canvas. Historical chronicles and contemporary accounts from the reign of Fath-‘Alī Shāh serve as primary references. First, key concepts and components rooted in the traditions of ancient Iranian kingship are identified. Subsequently, the manner in which these concepts were systematically manifested in the artistic productions of the Fath-‘Alī Shāh period is examined. To this end, primary sources of Qajar historiography and the dominant socio-political discourse of Fath-‘Alī Shāh’s court were studied. The artistic works –especially court portraits–were then analyzed to explore the relationship between the political ideology of the monarch and his court and its visual representation in art, highlighting the shared dimensions of textual and visual narratives.

Discussion and Results

The sources from which governments derive legitimacy are generally defined and justified according to the cultural traditions and social values of a given society. In the history of Iranian political thought, the establishment of kingship was initially based on the successful acquisition of power, often regardless of other

considerations. Āghā Muḥammad Khān exemplified this principle. Through force, diplomacy, and continuous military campaigns aimed at consolidating control, suppressing internal revolts, and establishing order, he successfully founded the Qajar dynasty. As a result, he rarely relied upon broader historical and cultural traditions to validate the legitimacy of his rule.

The situation, however, changed during the reign of the second Qajar monarch. Owing to the particular political and social circumstances of his era, Fath-‘Alī Shāh recognized the importance of symbolic and cultural forms of legitimacy. Among the artistic productions of his reign, court portraits and royal representations occupy a special position. Aware of the persuasive power of visual imagery and its propagandistic potential, Fath-‘Alī Shāh deliberately employed court portraiture to advance his political objectives. The transnational visual language of images enabled him to communicate messages of authority and sovereignty effectively, both within and beyond Iran’s borders. Consequently, he became a major patron of painting at the royal court.

The portraits of Fath-‘Alī Shāh carried profound symbolic meanings. Despite being produced over a period of thirty-seven years, they maintained remarkably consistent visual conventions and iconographic standards. He may be regarded as one of the few Iranian rulers who fully understood the political and propagandistic potential of art and employed it systematically. Through these images, he sought to place himself within the lineage of the great monarchs of pre-Islamic Iran, thereby fostering a sense of historical continuity and political legitimacy. At the same time, he cultivated a form of socio-political identification among his subjects. Influenced by contemporary European cultural trends, he also redirected the development of Iranian painting toward objectives that served the interests of the monarchy, leaving a lasting impact on the visual culture of Iran.

Conclusion

Within the Iranian monarchical tradition, the king was expected not only to be a capable ruler and statesman but also a cultivated patron of arts and culture. From the Iranian cultural perspective, adherence to traditions and appreciation of artistic pursuits could reinforce the social standing of the monarch alongside his political authority. Just as one could attain justice through personal effort, one could also emulate and embody ideal kingship through the adoption of recognized cultural

models. Consequently, art has always occupied an important place within Iranian political and social discourse.

Moreover, by presenting its own cultural and artistic practices as exemplary, the royal court functioned as a central institution capable of disseminating its political and cultural ideology throughout society. In this way, society was gradually drawn into a form of cultural hegemony guided by the court and became increasingly aligned with its values and representations.

Given the distinctive significance and function of art and visual imagery during the reign of Fath-‘Alī Shāh, the present study has sought to explain how the second Qajar monarch utilized artistic media—particularly painting and court portraiture—to legitimize his rule among courtiers and the broader population, while simultaneously projecting the magnificence and grandeur of his monarchy to both Eastern and Western rivals.

Bibliography

- Abrahamian, Ervand. 2007. *Iran Between Two Revolutions*. Translated by Ahmad Golmohammadi and Mohammad Ebrahim Fattahi. Tehran: Ney. [in Persian]
- Afsaf, Mohammad Hashem Asaf. 2001. *Rostam al-Tavarikh*. Edited by Azizollah Alizadeh. Tehran: Ferdows. [in Persian]
- Agar, Hamid. 1969. *Religion and State in Iran, 1785–1906: The Role of the Ulama in the Qajar Period*. Berkeley and Los Angeles.
- Alam, Abdolrahman. 2011. *Foundations of Political Science*. Tehran: Ney. [in Persian]
- Amanat, Abbas. 2004. *Pivot of the Universe: Nasir al-Din Shah Qajar and the Iranian Monarchy*. Translated by Hasan Kamshad. Tehran: Karnameh and Mehrgan. [in Persian]
- Avery, Peter, et al. 2009. *The History of Iran (Afsharid, Zand and Qajar Periods)*, from *The Cambridge History of Iran*. Translated by Morteza Saqebfar. Tehran: Jami. [in Persian]
- Azod al-Dowleh, Sultan Ahmad Mirza. 1997. *Tarikh-e Ozodi*. With notes by Abdolhossein Navaei. Tehran: Elm. [in Persian]
- Bentan, Auguste. 1975. *The Travel Account of Bentan*. Translated by Mansoureh Ettehadieh. Tehran: Sepehr. [in Persian]
- Chayegan, D. 1986. “Dechirure.” *Débat*, No. 42. Paris: Gallimard.
- Colin, Meredith. 1971. “Early Qajar Administration: An Analysis of Its Development and Functions.” *Iranian Studies*.
- Curzon, George N. 1983. *History of Iran*. Translated by Gholamali Vahid Mazandarani. Tehran: Elmi va Farhangi. [in Persian]
- Diba, Layla S., with Maryam Ekhtiar. 1998. *Royal Persian Painting: The Qajar Epoch, 1785–1925*. Brooklyn, NY: Brooklyn Museum of Art with I.B. Tauris.

545 Abstract

- Dialafoy, Madame. 1982. *Travel Account of Dieulafoy*. Translated by Bahram Farahvashi. Tehran: Khayyam Bookstore. [in Persian]
- Donboli, Abdolrazzaq Maftun. 2004. *Ma'aser al-Soltaniyeh*. Edited and Annotated by Gholamhossein Zargarinejad. Tehran: Iran Newspaper. [in Persian]
- E'temad al-Saltaneh, Mohammad Hasan Khan. 1950. *Daily Memoirs*. Tehran: Amir Kabir. [in Persian]
- E'temad al-Saltaneh, Mohammad Hasan Khan. 1968. *Mirror of Countries (Mer'at al-Boldan)*. Edited by Abdolhossein Navaei and Mir Hashem Mohaddeth. Tehran: University of Tehran Press. [in Persian]
- E'temad al-Saltaneh, Mohammad Hasan Khan. 1991. *Tarikh-e Montazam-e Naseri*. Edited by Mohammad Esmail Rezvani. Tehran: Donya-ye Ketab. [in Persian]
- E'temad al-Saltaneh, Mohammad Hasan Khan. 2001. *Ma'aser va al-Athar: Forty Years of Iranian History*. Edited by Iraj Afshar. Tehran: Asatir. [in Persian]
- Falk, S. J. 2014. *Iranian Iconography*. Translated by Alireza Baharloo. Tehran: Peykareh. [in Persian]
- Firahi, Davood. 2004. *Power, Knowledge and Legitimacy in Islam (Medieval Period)*. Tehran: Ney. [in Persian]
- Floor, Willem. 2005. *Wall Paintings and Other Figurative Mural Art in Qajar Iran*. Mazda Publishers.
- Floor, Willem. *Wall Paintings and Other Figurative Mural Art in Qajar Iran*.
- Freedberg, David. 1989. *The Power of Images*. Chicago, pp. 338–340.
- Hambly, Gavin. 1963. "Agha Mohammad and the Establishment of the Qajar Dynasty." *Royal Central Asian Journal*, 50.
- Hambly, Gavin. "The Traditional Iranian City in the Qajar Period." In Peter Avery, Gavin Hambly, and Charles Melville, eds.
- Haghighat, Abdolrafi. 2005. *History of National Arts and Iranian Artists (From Mani to Kamal al-Molk)*. Tehran: Koumesh. [in Persian]
- Hedayat, Reza Qoli Khan. 2001. *Tarikh-e Rowzat al-Safa-ye Naseri*. Edited by Jamshid Kianfar. Tehran: Asatir. [in Persian]
- Habibabadi, Mirza Mohammad Ali Moallem. 1991. *Makarim al-Athar fi Ahval al-Rejal*. Isfahan: Ministry of Culture and Arts of Isfahan Province. [in Persian]
- Jahangir Mirza. 1991. *Tarikh-e Now*. Edited by Abbas Eqbal. Tehran: Elm. [in Persian]
- Kabi, Sheikh Hashem. 2011. "Declaration of Jihad against the Russians." In *Political and Social Writings and Statements of Shi'i Ulama in the Qajar Period*, edited by Mohammad Hasan Rajabi Davani. Tehran: Ney. [in Persian]
- Khavari Shirazi, Mirza Fazlollah. 1991. *Tarikh-e Zolqarnayn*. Edited by Naser Afsharfah. Tehran: Ministry of Culture and Parliamentary Archives Center. [in Persian]

- Khalili, Nasser, and Renate Stephan. 2004. *The Lure of the West: Art of Qajar Iran, Ottoman Turkey and India*. Translated by Payam Behtash. Tehran: Karang. [in Persian]
- Kotzebue, Maurice de. 1986. *Travels to Iran*. Translated by Mahmoud Hedayat. Tehran: Javidan. [in Persian]
- Lambton, A. K. S. 1996. *Qajar Persia*. Translated by Simin Fasihi. Tehran: Javidan Kherad. [in Persian]
- Lerner, J. A. 1991. "Rock Relief of Fath 'Ali Shah in Shiraz." *Ars Orientalis* 21.
- Malcolm, John. 1815. *The History of Persia*. London, Vol. 2.
- Malcolm, Sir John. 2001. *Complete History of Iran*. Translated by Mirza Esmail Heyrat. Tehran: Afsoon. [in Persian]
- Masse, Henri. *ibid*.
- Masudi, Abolhasan Ali ibn Hasan. 1981. *Muruj al-Dhahab*. Translated by Abolqasem Payandeh. Tehran: Elmi va Farhangi. [in Persian]
- Meredith, Colin. 1971. "Early Qajar Administration: An Analysis of Its Development and Functions." *Iranian Studies*.
- Morier, James. 2007. *The Travel Account of James Morier*. Translated by Abolqasem Sari. Tehran: Toos. [in Persian]
- Mostowfi, Abdollah. 1996. *The Story of My Life: Social and Administrative History of the Qajar Era*. Tehran: Hermes. [in Persian]
- Marvazi, Mirza Mohammad Sadeq. 2007. *Tohfat al-Abbasi*. In *Qajar Political Treatises: Political Essays*, compiled and edited by Gholamhossein Zargarinejad. Tehran: Institute for Humanities Research and Development. [in Persian]
- Najafi, Sheikh Ja'far (Kashif al-Ghita). 2011. "Declaration of Jihad against the Russians." In *Political and Social Writings and Statements of Shi'i Ulama in the Qajar Period*, edited by Mohammad Hasan Rajabi. Tehran: Ney. [in Persian]
- Nafisi, Saeed. 1985. *Social and Political History of Contemporary Iran*. Tehran: Bonyad. [in Persian]
- Naraqi, Molla Ahmad. 1988. *The Duties of the Jurist*. Translated by Seyyed Jamal Mousavi. Tehran: Besat. [in Persian]
- Naraqi, Molla Ahmad. 2001. *Meraj al-Sa'adah*. Qom: Qa'em Al Mohammad. [in Persian]
- Pakbaz, Rouin. 1999. *Encyclopedia of Art*. Tehran: Farhang Moaser. [in Persian]
- Qajar, Fath Ali Shah. 1991. *Complete Divan of Fath Ali Shah Qajar*. Tehran: Atlas. [in Persian]
- Raby, Julian. 1999. *Qajar Portraits: Figure Paintings from Nineteenth-Century Persia*. Brooklyn, NY: I.B. Tauris.
- Raby, Julian. *Qajar Portraits*. Azimuth Editions in association with the Iran Heritage Foundation.
- Robinson, W. 1963. "The Court Painters of Fath Ali Shah." *Eretz-Israel* 7: 94–105.
- Rypka, Jan. 1956. *History of Iranian Literature*. Dordrecht.

547 Abstract

- Saadi. 1993. *Kolliyat-e Saadi: Nasihat al-Moluk*. Edited by Mohammad Ali Foroughi. Tehran: Nashr Mohammad. [in Persian]
- Sarevi, Mohammad Taqi. 1992. *Tarikh-e Mohammadi (Ahsan al-Tavarikh)*. Edited by Gholamreza Tabatabaei Majd. Tehran: Amir Kabir. [in Persian]
- Sariolghalam, Mahmood. 2011. *Iranian Authoritarianism in the Qajar Era*. Tehran: Farzan Publications. [in Persian]
- Sepahr, Mohammad Taqi Lesan al-Molk. 1998. *Nasikh al-Tavarikh*. Edited by Jamshid Kianfar. Tehran: Asatir. [in Persian]
- Shamim, Ali Asghar. 2005. *Iran during the Qajar Monarchy*. 11th ed. Tehran: Modabber. [in Persian]
- Sims, Eleanor. 2002. *Peerless Images*. New York: Yale University Press.
- Soba, Malek al-Sho'ara Fath Ali Khan. 1961. *Divan of Malek al-Sho'ara Saba*. Edited by Mohammad Ali Nejati. Tehran: Eqbal. [in Persian]
- Soudavar, Abolala. 2001. *Art of the Iranian Courts*. Translated by Nahid Shmirani. Tehran: Karang. [in Persian]
- Tabatabaei Far, Mohsen. 2005. *The Monarchical System in Shi'i Political Thought (Safavid and Qajar Periods)*. Tehran: Ney. [in Persian]
- Tankoani, G. M. 2004. *Letters on Iran and Asiatic Turkey: The Travel Account of G. M. Tankoani*. Translated by Ali Asghar Saeidi. Tehran: Cheshmeh. [in Persian]
- Trezel, General. n.d. *Memoirs of General Trezel*. Edited by General J. B. Dumas. Translated by Abbas Eqbal. Tehran: Matba'-e Khorshid. [in Persian]
- Watson, Robert Grant. 1961. *History of the Qajars*. Translated by Abbasqoli Azari. n.p. [in Persian]
- Yapp, Malcolm. 1962. "Two British Historians of Persia." In *Historians of the Middle East*. London.
- Yahya Aryanpour. 1993. *From Saba to Nima*. Tehran: Zavar. [in Persian]
- Zaka, Yahya. 1975. *A Survey of Iranian Painting in the 11th and 17th Centuries AH*. Tehran: Special Publications of the Office of Farah Pahlavi. [in Persian]
- Z. Bahrani. 1995. "Assault and Abduction: The Fate of the Royal Image in the Ancient Near East." *Art History* 10, no. 3.

بازنمود اندیشه‌های سیاسی-اجتماعی در آثار هنری دوره فتحعلی شاه

سیدجواد میری*

حکیمه شریعت نیا**

چکیده

در تحقیقات و پژوهش‌های تاریخ‌نگاری تحلیلی، آثار هنری تبدیل به ابزاری برای شناخت وضعیت جامعه، فضای سیاسی و اقتصادی حاکم و همچنین شناخت فضای شهری و عمومی ادوار تاریخی مختلف نه تنها در ایران بلکه در همه جهان شده است. اطلاعاتی که آثار هنری تولید شده در دوره‌های خاصی از تاریخ می‌تواند در اختیار مورخان، جامعه‌پژوهان و حتی محققین سیاسی و پژوهشگران فرهنگ عامیانه قرار دهد، بر هیچ پژوهشگری پوشیده نیست. افسانه نجم‌آبادی در اینباره اشاره دارد که گاهی ارزش این آثار از متون نوشتاری نیز بالاتر می‌رود. در این مقاله سعی بر آن شده با نگاهی موشکافانه آثار هنری دوره یکی از شاهان مهم سلسله قاجار، فتحعلی شاه، تاثیر عوامل سیاسی و باورهای اجتماعی و فرهنگی بر هنر این دوره بویژه آثار نقاشی آن مورد بررسی قرار گیرد. هدف این تحقیق بنیادی که با روش توصیفی-تحلیلی است و با کمک منابع کتابخانه‌ای و بررسی آثار موزه‌ای انجام گرفته، یافتن عوامل موثر بر هنر و هنرمندان این دوره تاریخی است. پژوهش حاضر در جهت تبیین نقش هنر در تحکیم حکومت و مشروعیت بخشیدن به سیاست‌های حاکم در دوران قاجار بویژه در زمان سلطنت فتحعلی شاه قاجار انجام گرفته است. در

* استاد تمام جامعه‌شناسی، پژوهشکده مطالعات اجتماعی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، تهران،
leo_tolstoy17335@yahoo.com، ایران

** کارشناس ارشد هنر، دانشگاه هنر ایران، تهران، ایران (نویسنده مسئول)، Negar_shariatnia33@yahoo.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۲/۰۲، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۷/۱۱

نهایت می‌توان گفت هنر بویژه تکیه‌نگاری‌های درباری در دوره فتحعلی‌شاه نقش مهمی در بقا و مشروعیت‌بخشی به حکومت داشته است.

کلیدواژه‌ها: سلسله قاجاریه، فتحعلی‌شاه، سیاست، قدرت، تکیه‌نگاره، نقاشی درباری.

۱. مقدمه

مشروعیت به معنای قانونی‌بودن یا طبق قانون بودن است. سیسرون این واژه را برای بیان قانونی‌بودن قدرت به کار برد. پس از آن، عنصر «رضایت» نیز به معنای آن افزوده شد و رضایت، پایه و اساس فرمانروایی مشروع دانسته شد. در دوران مدرن برای نخستین بار ماکس وبر مفهوم مشروعیت را به صورت مفهومی عام بیان کرد. به عقیده‌ی او، مشروعیت بر «باور» مبتنی است و از مردم اطاعت می‌طلبد و قدرت فقط وقتی مؤثر است که مشروع بوده باشد (عالم، ۱۳۹۰: ۱۴۰). منابعی که حکومت‌ها برای مشروعیت‌بخشی به حاکمیت خود از آنها استفاده می‌کنند براساس فرهنگ و سنن حاکم بر آن جامعه تعریف و توجیه می‌شود. در تاریخ و اندیشه سیاسی ایران در وهله اول تاسیس پادشاهی، صرف تسخیر قدرت بود که اهمیت داشت و نه هیچ ملاحظه دیگری. آغامحمدخان از جمله از این بابت کاملاً موفق و توانسته بود از راه زور و تطمیع و با جنگ‌ها و درگیری‌های شبانه روزی برای افزایش تسلط و برقراری نظم و جلوگیری از شورش‌های داخلی قدرت را کاملاً قبضه و سلسله قاجار را تاسیس کند. از این بابت است که وی از دیگر سنن تاریخی و فرهنگی برای اثبات حقانیت سلسله قاجار به ندرت استفاده کرده بود.

اما تقریباً در کل نظام‌ها و حکومت‌های حاکم در تاریخ ایران، پس از تاسیس حکومت هر خاندانی سعی می‌کرد با توسل به سنن‌های رایج در تاریخ ایران به حکومت خود مشروعیت ببخشد. سلطنت فتحعلی‌شاه نیز به عنوان وارث سلسله قاجاریه در حالی آغاز شد که با تلاش‌های آغامحمدخان کشوری به نسبت آرام و پایدار با خزائن مملو از جواهرات غارت شده از هند به او به ارث رسیده بود (دیبیا، ۱۳۷۸: ۴۳۳). او به این نکته پی برده بود که برای اعمال قدرت و کسب مشروعیت غیر از قدرت نظامی می‌بایست پشتوانه‌های فکری و جامعه‌شناختی فراهم کند. شناخت او از تاریخ و فرهنگ ایران، اهمیت وجه کاربردی هنر و ادبیات را جهت حفظ و بقای سلطنتش بر او مسلم کرده بود. از این رو بخش بزرگی از فعالیت‌های دربار را از اهل شمشیر به اهل قلم و هنر سپرد و از هنر و

بازنمود اندیشه‌های سیاسی-اجتماعی ... (سیدجواد میری و حکیمه شریعت نیا) ۵۵۱

ادبیات چون ابزاری موثر برای تحکیم مشروعیت و تسلط سیاسی و اجتماعی خود، چه در سطح داخلی و چه در سطح خارجی، استفاده کرد.

برپایه‌ی اهمیت و کارکرد متفاوت هنر و تصویر در دوره فتحعلی‌شاه نوشتار حاضر در جهت پاسخ‌گویی به سؤالات زیر است:

۱. پشتوانه‌های فرهنگی - سیاسی دربار فتحعلی‌شاه در مشروعیت‌بخشی به سلطنت چگونه و از کجا نشأت می‌گرفت؟

۲. ارتباط هنر دربار فتحعلی‌شاه و باورهای فرهنگی-سیاسی حافظ مشروعیت سلطنت چگونه بوده است؟

۳. مشروعیت سلطنت چگونه به کمک هنر دوره فتحعلی‌شاه تداوم یافته بود؟

نوشتار پیش‌رو بصورت کتابخانه‌ای و به روش توصیفی-تحلیلی انجام شده است. به طوری که ابتدا منابع اولیه تاریخ قاجار و گفتمان سیاسی-اجتماعی غالب بر دربار فتحعلی‌شاه مورد مطالعه قرار داده شده و سپس با بررسی آثار هنری (تکن‌نگاره‌های درباری) تاثیر تفکر سیاسی حاکم شاه و دربار بر هنر و جوه اشتراکی نوشتار و تصویر مورد تحقیق قرار گرفت.

۱.۱ هنر در خدمت سیاست و سیاست در خدمت هنر

در میان تعاریف و توصیفاتی که در باب هنر ذکر شده است، شاید قابل اجماع‌ترین آن‌ها این است که هنر رسانه‌ای است برای انتقال معنا به واسطه مدیوم‌ها و ابزارهای گوناگون همچون کلمات در غالب شعر، رنگ، گل، فلز و این انتقال معنا همیشه در اختیار هنرمند نبوده است (پاکباز، ۱۳۷۸: ذیل مدخل). در طول تاریخ ایران بسیاری از سلسله‌ها و حاکمانشان از این رسانه برای رسیدن به اهداف سیاسی و اجتماعی و فرهنگی خود استفاده کرده‌اند و می‌کنند. نمونه حمایت‌ها کتابخانه‌های سلطنتی است که در دربارهای ایلخانی، تیموری، صفوی و قاجار ساخته و مورد پیشستانی مالی دربار و اشراف و شخص شاه بوده است. هنر در این حالت نقش یک وسیله کاربردی و هدفمند را برای دولت، دستگاه‌های دولتی و دیگر طبقات جامعه مدنی ایفا می‌کند. به دیگر سخن، هنر در خدمت سیاست و سیاست در خدمت هنر بوده است.

در این زمینه می‌توان به سنگ‌نگاره‌های ساسانی اشاره کرد که پیروزی‌های پادشاهان را بر دشمنانشان نشان می‌دهند یا آن‌ها را در مقام الهی به تصویر می‌کشند. همچنین، اشعار حماسی در وصف حاکمان، افراد از طبقه اشراف و درباریان، و بسیاری از بناهایی که هر کدام بر عظمت حکومت زمانه خود تأکید دارند، قابل ذکر است. علاوه بر این، ویرانی‌هایی که پادشاهان جدید نسبت به بناها و آثار هنری سلسله قبلی انجام می‌دادند نیز نشان‌دهنده این موضوع است. نمونه‌های زیادی از آثار وجود دارد که به حمایت از سیاست یا یک گفتمان خاص حاکم ساخته شده‌اند، یا برای به تصویر کشیدن شکوه زمانه و ایدئولوژی‌هایی که خود را مدافع آن می‌دانسته‌اند، خلق شده‌اند. البته باید یادآوری شود که قدرت و سیاست نقش خود را در حمایت از بسیاری از آثار هنری ایفا کرده‌اند، اما این مقاله به این موضوع نمی‌پردازد.

۲. ادبیات پژوهشی

در باب سلسله‌ی قاجار و فراز و نشیب‌های فرهنگی و هنری آن سخن‌های بسیاری رفته است و منابع مکتوب و پژوهش‌های قابل ملاحظه‌ای در خصوص هنر این دوره‌ی تاریخی وجود دارد که در ادامه به مهم‌ترین این پژوهش‌ها اشاره می‌شود: بازیل. و. رابینسون (Robinson, B W.)، پیشکسوت مورخین هنر قاجار، در نوشته‌های خود از قبیل؛ پژوهشی در نقاشی ایرانی، پیکره‌نگاری درباری، قاجار و هنرمندان دوره‌ی فتحعلی‌شاه^۱ که در باب نقاشی و نقاشان دوره‌ی فتحعلی‌شاه نوشته شده است به جمع آوری اطلاعات ارزنده‌ایی از میان سفرنامه‌ها دست می‌زنند و به معرفی پیکره‌نگاری‌ها و آثار هنری و هنرمندان دربار فتحعلی‌شاه می‌پردازد. ویلم فلور از دیگر مورخین هنر ایران است که در معرفی هنر این دوره پژوهش‌های ارزشمندی صورت داده است. در اکثر آثار این مورخ از جمله: کتب *نقاشی دیواری و پیکره‌نگاری دوره‌ی قاجار و هنر و هنرمندان*^۲ تأکید بر وجه توصیفی و کمی و آماری آثار بوده تا ابعاد زیباشناختی و کیفی آن‌ها؛ مساله‌ای که در واقع سبک نگارش او محسوب می‌شود؛ چنانکه نگارنده شخصاً جایی تصریح کرده: توجه‌ام بیشتر معطوف به صورت‌برداری از این آثار و تصاویر و همچنین زمینه‌ی اجتماعی‌ای است که نقاشی در آن بستر مورد استفاده واقع می‌شدند.

جودیت لرنر (Judith A. Lerner) نیز در مقاله‌ای با عنوان نقش برجسته‌ی سنگی از فتحعلی‌شاه (Rock Relief of Fat'H Ali Shah In Shiraz.) در شیراز و احیاء هخامنشیان و

ساسانیان در هنر قاجار با رویکرد توصیفی و تشریحی همچون یک بیننده‌ی دقیق، موشکافانه مکان و شرایط جغرافیایی و جزییات تزینی اثر را شرح می‌دهد. جولین رابی در کتاب پرتله‌های قاجاری که در نقد و بررسی نمایشگاهی از آثار هنری دوره‌ی قاجار در لندن نوشته شده با عنوان نقاشی‌های درباری ایران در واقع کاتولگی از آثار نمایشگاه ارائه می‌دهد و بر روی هر اثر شناسنامه‌ای می‌نویسد. هم‌چنین خاطرنشان می‌کند که بسیاری از هنرهای تولید شده در دربار برای دکور سالن‌ها و بناهای ایرانی بود و بسیاری نیز به عنوان هدایای دیپلماتیک به حاکمان دیگر کشورها علی‌الخصوص کشورهای اروپایی داده می‌شد. اثر جولین رابی در گذر از پله‌اول مطالعات تاریخ‌نگاری هنر ایران یعنی شناخت و شناسایی آثار هنری به کمک مورخین هنر قاجار می‌آید.

در مقاله‌ی تأثیر سیاست بر هنر پیکرنگاری دوره‌ی قاجار، امیرحسین چیت سازان و محمد رحیمی به بررسی نقاشی دوره‌ی قاجار خصوصاً دوره‌ی فتحعلی‌شاه و ناصرالدین‌شاه می‌پردازند. نویسندگان خاطر نشان می‌کنند که دربار و درباریان برای رسیدن به اهداف سیاسی خود از نقاشی و پیکرنگاری استفاده کرده‌اند. سپس در بخش دیگر مقاله به شرح تأثیر غرب بر نقاشی قاجار می‌پردازند. در مجموع این تحقیق تلاش داشته که ابعاد جدیدی از هنر قاجار را تحت تأثیر تحولات سیاسی و اجتماعی معرفی نماید.

اس. جی. فالک (S.J.Falk) در کتاب شمایل‌نگاری قاجار^۳ به معرفی تصاویر موجود در مجموعه‌ی ایمری که ۳۶ پرده‌ی رنگ و روغن را تشکیل می‌دهد و ۲۵ تصویر سیاه و سفید مرتبط دیگر از سایر مؤسسه‌ها و موزه‌های هنر دوره‌ی قاجار می‌پردازد و با ارائه توصیف و نگاهی روایی بر آثار، در واقع مجلدی را رقم زده است که منبعی در جهت فرهنگ‌شناسی و تکمیل داشته‌های تاریخی و هنری محسوب می‌شود. او با بررسی و توصیف نمونه‌ی آثار مرقوم و غیر مرقوم نقاشان وقت به تعیین تقدم و تاخر و تاریخ‌گذاری پرده‌ها پرداخته است. فالک حمایت از هنر از جانب فتحعلی‌شاه را ریشه در انگیزه‌های سیاسی می‌داند.

لوفت (J.P.Luft) در مقاله‌ای^۴ به معرفی نقوش برجسته‌ی دوره‌ی فتحعلی‌شاه و انگیزه‌های گوناگون شاه برای ساخت این آثار می‌پردازد. او معتقد است هنر و ادبیات برای ساخت حکومت مقتدر و شکست‌ناپذیر ابزاری بوده است در دست دربار.

دوریس ابوسیف در هنر/سلامی در قرن نوزدهم میلادی^۵ در بخش هنرهای بصری با اشاره‌ای به نقاشی‌های اهدایی به اماکن مذهبی و نقش برجسته‌ها سخن از انگیزه‌های سیاسی و اجتماعی نهفته در پس آن‌ها می‌زند و در نهایت نیز به مقالات لیلا دیبا ارجاع

می‌دهد که به جرات می‌توان گفت جز معدود مورخانی است که به بسط این ادعا می‌پردازد که فتحعلی‌شاه به عنوان دومین پادشاه سلسله قاجار با آگاهی از بُعد پروپاگاندی هنر به حمایت و توسعه‌ی هنرهای همچون نقاشی و نقش برجسته‌ی پرداخته بود. دیبا در تدوین کتاب نقاشی درباری ایران که با همکاری نویسندگان دیگری نوشته شده است مقاله‌ایی ارائه می‌دهد با عنوان تصویر قدرت و قدرت تصویر. این مقاله به بسط این گزاره می‌پردازد که بسیاری از مورخین هنر از آن سخن گفته بودند؛ "فتحعلیشاه برای نمایش قدرت و هویت بخشیدن به خود از هنر استفاده می‌کند و مفاهیم تاریخی، اجتماعی، سیاسی و فرهنگی مد نظر خود را به تصویر می‌کشد. این مقاله نزدیک‌ترین مقاله به پژوهش حاضر است اما با رویکردی متفاوت. در این نگاشت تلاش نگارنده هر سه ابزار فتحعلی‌شاه جهت مشروعیت‌بخشی به حکومت خود شرح داده شده است و تلاش شده با توجه به حجم کوتاه مقاله، نمونه‌های اندکی از سنگ‌نگاره‌ها، سکه‌ها علاوه بر پیکره‌نگاری‌ها مورد بررسی قرار گیرد.

۳. فتحعلی‌شاه و هنر

مقام فتحعلی‌شاه و دیدگاه او نسبت به هنر در تاریخ هنر ایران نقش مهمی ایفا می‌کند. وضعیت تاریخی و سیاسی ایران در این عصر، به همراه شخصیت و سلیقه او، فرصتی را ایجاد کرده بود تا او به عنوان یکی از بزرگ‌ترین حامیان هنر، به‌ویژه نقاشی در ابعاد بسیار بزرگ، شناخته شود. آنچه تاثیر و ارزش فتحعلی‌شاه را به عنوان حامی هنر بیشتر می‌کند، شرایط اجتماعی و سیاسی آن زمان و استفاده خاص او از هنر به عنوان ابزاری برای حفظ قدرت سلطنتش است. فتحعلی‌شاه که پس از سال‌ها بی‌ثباتی سیاسی و اجتماعی بر تخت پادشاهی ایران نشسته بود، با شناختی که از تاریخ ایران داشت، به‌خوبی توانست از هنر به‌عنوان ابزاری برای حفظ و تقویت قدرت خود بهره‌برداری کند. او که به قدرت بالای تبلیغاتی هنر آگاه بود، در دوران سلطنتش توانست نمایش‌های هنری مورد نظر خود را در برابر خارجی‌ان، درباریان و مردم عادی ترتیب دهد. از این‌رو، هنر دربار او و به‌ویژه تصویرگری از بار معنایی زیادی برخوردار می‌شود. به گونه‌ای که این تصاویر، فتحعلی‌شاه را به عنوان شناخته‌شده‌ترین و معتبرترین پادشاه ایران تا شروع عصر عکاسی در قرن نوزدهم اروپا به تصویر کشیده‌اند. (Sims, 2002: 275).

او برای مشروعیت‌بخشی به حکومت خود از سه منبع مشروعیت دینی، حسب و نسب دودمانی و سنن پادشاهی ایران بهره گرفت و از قدرت هنر، همچنین توان رسانه‌ای و کارکردهای هژمونیک آن برای سلطه‌ی فرهنگی، اجتماعی و سیاسی استفاده کرده است و در افکار عمومی شکلی از ایدئولوژی سیاسی خود را نشر داده بود.

۱.۳ نسب و حسب دودمانی

خواجه نظام‌الملک در کتاب سیاستنامه خود می‌نویسد: قدرت سیاسی باید استمرار یابد، گویی از ازل بوده تا ابد ادامه خواهد یافت. گویی در ادامه همین سنت است که اولین عنصر مشروعیت‌بخش در کانون توجه فتحعلیشاه، مشروعیت برخاسته از حسب و نسب دودمانی بود. برای رسیدن به همین مقصود است که "شاه مطالبی در اختیار میرزا تقی علی‌آبادی و میرزا ابوالقاسم قائم مقام فراهانی قرار می‌دهد و از آنان می‌خواهد تا با قدرت قلم و نویسندگی خود، نسب‌نامه قاجارها را فراهم آورند" (نفیسی، ۱۳۶۴: ۱۳-۱۹).

در متون و منابع تاریخی دوره فتحعلی‌شاه ما با دو گرایش اصلی در نسب‌سازی مواجه می‌شویم. مورخان گروهی از این منابع خواهان انتقال مشروعیت جهانگشایان ترک و مغول به قاجارها بودند، تا مردم را مملوک آن‌ها بدانند. از سویی این تاریخ‌نگاران تلاش می‌کردند تا قاجارها را مؤسسان سلسله‌های جلایری و آق‌قویونلو و یاری‌دهندگان صفویان در به قدرت رسیدن معرفی کنند، تا این‌گونه آن‌ها را دارای سابقه حکمرانی بر ایران‌زمین نشان دهند. ریشه‌ی انتساب قاجارها به مغولان و جهانگشایان تاریخ، به فرهمندی و تقدس موروثی خاندان چنگیز و اخلافش و حق انحصاری آن‌ها برای حکومت و باور به شکست‌ناپذیری مغول‌ها در میان ترک‌ها و ایرانیان بازمی‌گشت (اقازاده ۱۳۹۶).

نویسندگان دیگر در آثار و منابع خود سعی کردند سلسله قاجاریه را به عنوان ادامه حکومت صفویه معرفی کرده و خواسته‌های سران دولو و ایلات دیگر را غیرقانونی تلقی کنند. آن‌ها آغامحمدخان و پدران او، از جمله فتحعلی‌خان و محمدحسن‌خان و برادرش حسینقلی‌خان را به عنوان سلاطین به حساب آوردند و در نتیجه، فتحعلی‌شاه را پنجمین پادشاه قاجار شناختند. با این رویکرد، سلسله قاجار را به عنوان دنباله‌ای از صفویه به حساب آوردند و مشروعیت حکومت افشاریه و زندیه و سایر مدعیان آن زمان را نادیده گرفته و آن‌ها را غاصب مقام سلطنت معرفی کردند. بدین ترتیب، فتحعلی‌شاه مشروعیت ارثی را به عنوان کسی که اجدادش نیز پادشاه بودند، به دست آورد. این نویسندگان و

تاریخ نگاران او را با عنوان «السلطان بن السلطان بن السلطان بن الخاقان بن الخاقان بن الخاقان» می خواندند (آصف، ۱۳۸۰: ۴۱۵).

مدال یادبود فتحعلی شاه قاجار

سکه طلا با نقشی از فتحعلی شاه نشسته بر تخت

این دو جریان در نسب و حسب سازی در میان متون قاجاریه تقریباً دو جریان اصلی است و دیگر جریان ها در فرع این دو قرار می گیرند. به عنوان مثال نقل است که اعتمادالسلطنه در نشستی با ناصرالدین شاه ریشه های این خاندان را به اشکانیان پیوند می دهد. علاوه بر آن شاهان قاجار سنت پادشاهان صفوی مبنی بر ایجاد شجره نامه و برقراری پیوند بین دودمان های باستانی و ائمه شیعه را تداوم دادند. آنان همچنین این باور

اسطوره‌ای را که امام حسین^ع با شهربانو دختر آخرین پادشاه ساسانی ازدواج کرده بود، اشاعه دادند. بر این اساس امام چهارم^ع و جانشینان وی نه تنها همگی از فرزندان پیامبر اسلام^ص بلکه اخلاف شاهان ساسانی نیز تلقی می‌شدند (آبراهامیان، ۱۳۸۴: ۴۱).

۲.۳ مشروعیت بر مبنای سنن شاهی ایرانیان

ایران در دوره فتحعلی‌شاه قاجار به دلیل درگیری با دشمنان خارجی، به ویژه روسیه و تعدی آن‌ها به مرزهای کشور، نیاز به توجه به هویت ملی را به شدت احساس می‌کرد. لذا، تمرکز بر هویت ملی و بیدار کردن احساس ملی ایرانیان برای احیای نهاد سلطنت و حفاظت از مرزهای تاریخی کشور ضروری به نظر می‌رسید. فتحعلی‌شاه با رویکردی نوین از ملی‌گرایی و الگوبرداری از شاهان قدرتمند پیشین و به‌ویژه ایران باستان، از طریق احیای سنت‌های ملی و برگزاری مراسم و آیین‌های تاریخی ایرانی، به دنبال ایجاد همگرایی و وفاق ملی در جامعه بود و از این طریق برای توجیه مشروعیت سلطنت خود بهره برد.

دربار، جایی برای تجمع علمای دین و دانشمندان بود که در آن به خواندن کتاب‌های تاریخی و شاهنامه پرداخته می‌شد و کتیبه‌ها و سنگ‌نگاری‌هایی از فتحعلی‌شاه و پسرانش به سبک دوره ساسانی، که گاه در کنار آثار به‌جا مانده از شاهنشاهی ایران باستان وجود داشت، بخشی از تلاشی آگاهانه برای تأکید و مشروعیت سلطنت قاجار بود (صبا، ۱۳۴۱: ۵-۶؛ آریان‌پور، ۱۳۷۲: ۱۵). به سنت شاهان باستانی ایران، خود را شاهنشاه نامید (watson, 1340: 95; Bontemps, 1354: 82). به مانند دوره باستان، تاجی از مروارید بر سر گذاشته بود که با یاقوت‌ها و زمردها درخشان شده بود (جونز، ۱۳۸۶: ۲۳۵؛ یوبرت، ۱۳۴۷: ۱۷۹) و آن را تاج کیانی نامیده بود که یادآور سلسله افسانه‌ای کیانیان بود (Amanat, 2001: 1-10). مراسم درباری بیشتر به منظور نشان دادن هیبت و عظمت مقام شاه برگزار می‌شد. این مراسم در واقع نمایی از سلطنت او را به نمایش می‌گذاشت و بیانگر شناخت او از سنت‌های شاهی ایران باستان بود. بی شک قسمتی از این فهم در دوران حکومت او در شیراز پیش از رسیدن به سلطنت ریشه دارد و بخشی دیگر از راه نویسندگان و دیوانیان ایرانی که در اطراف شاه قاجار بودند و تلاش می‌کردند او را با سنن شاهی ایرانی آشنا کنند و به رعایت مصالح ایرانیان، به ویژه شهرنشینان، ترغیب نمایند. مفهوم فره و چهره انسان-خدایی پادشاه اصلی‌ترین مفهوم پادشاهی در تاریخ ایران باستان است که شاه قاجار در احیای آن برای تأیید و تأکید بر حقانیت پادشاهی خود تلاش می‌کرد. شاهان به دلیل داشتن

پیکر انسانی، مانند سایر انسان‌ها بودند، اما به دلیل برخورداری از فره ایزدی، موجوداتی ممتاز و مقدس به شمار می‌رفتند (طباطبایی فر، ۱۳۸۴: ۹۹). پادشاهان باستانی ایران به شدت در تلاش بودند تا مقام و تقدس خود را در نظر مردم حفظ کنند، زیرا فقدان این هیبت می‌توانست مانع بزرگی برای دستیابی به سلطنت باشد. نگرش قداست‌آمیز به پدیده قدرت و افراد در دست‌دارنده‌ی آن جز و عنصری جدایی‌ناپذیر از فرهنگ سیاسی ایران در دوره‌های گوناگون تاریخی است. از این دیدگاه گزینش پادشاهان و به قدرت رسیدن آنان، به گونه‌ای تفویض الهی به شمار می‌آید و پادشاه به واسطه فره ایزدی که او را از دیگران متمایز می‌ساخت، از سوی خداوند به این مقام برگزیده شده و بر مردمان حکمرانی می‌کرد. نفس نفیس او، ظل الله محسوب می‌شد و حکومتش نمایانگر تقدیر الهی بود. هیچ‌کس حق نداشت در برابر فرمان او به بحث و گفتگو پردازد. بهره‌مندی از فیض الهی یا همان فره ایزدی باعث شد تصاویری که در دربار شاه ایران خلق شده بودند، چهره‌ای آرمانی و انسانی کامل به نمایش بگذارند و مردم را وادار به خضوع و فروتنی در برابر تمام آن کمال کنند. فتحعلی‌شاه، به عنوان فردی پرورش یافته در سنن سیاسی ایرانی، با آگاهی از قدرت هنر، تلاش می‌کرد با استفاده از پیکره‌نگاری درباری و اهدا به پادشاهان و سفرای خارجی، تصویر شهریاری با عظمت و افسانه‌ای را مطابق با تصورات اروپاییان از افسانه‌های شرقی برای خود بسازد. قدرت و زبان فرامینی که او در نظر داشت، به این معنی بود که فتحعلی‌شاه به طور آگاهانه از نقاشی در دربارش حمایت می‌کرد. بنابراین، چهره‌نگاره‌های فتحعلی‌شاه بار معنایی زیادی داشتند. از جمله لیلا دیا معتقد است علاقه فتحعلی‌شاه به نقاشی‌های بزرگ و پیکره‌نگاری نه ناشی از خودبزرگ‌بینی یا خودخواهی بود، بلکه بخشی از یک طرح فرهنگی و تبلیغاتی منسجم به شمار می‌رفت. هدف این برنامه، ایجاد تصویری مشابه با دوران سلطنت قاجارها و دوران درخشان تاریخ ایران باستان به‌ویژه دوره ساسانیان بود.

در تصاویر زیر، سنگ‌نگاره‌ای از دوره فتحعلی‌شاه و همچنین تکنگاره‌هایی از او وجود دارد که شباهت زیادی با مفاهیم شاه مشروع و مقبول جامعه در دوره ساسانیان و طبق سنن سنن پادشاهی در ایران دارد:

بازنمود اندیشه‌های سیاسی-اجتماعی ... (سیدجواد میری و حکیمه شریعت نیا) ۵۵۹

سنگ‌نگاره فتحعلی‌شاه واقع در چشمه علی شهر ری

تک‌نگاری از فتحعلی‌شاه قاجار. نقاش: مهرعلی

پرتره فتحعلی شاه قاجار با تاج کیانی

۳.۳ مشروعیت دینی؛ ظل الله

از دیگر روش‌هایی که می‌توانست پایه‌های مشروعیت حکومت فتحعلی‌شاه را تقویت کند، بهره‌برداری از دین اسلام به عنوان مذهب رسمی کشور بود. ارتباط دربار قاجار با روحانیان، با دوران صفویه تفاوت‌های قابل توجهی داشت. این تفاوت‌ها به زمینه تاریخی حکومت قاجار و همچنین تحولات مذهبی و پیشرفت‌های شرع شیعی بازمی‌گردد. بر خلاف صفویان که از سادات بودند و جایگاه مذهبی خاصی داشتند، قاجارها چنین ویژگی‌هایی نداشتند. در این دوره، روحانیان شیعه با بهره‌گیری از ظرفیت‌های موجود در نهاد اجتهاد، ولایت فقهی را که پیش از این مطرح شده بود اما کمتر در عرصه سیاست کاربرد داشت، به میدان سیاست وارد کردند. هنگامی که فتحعلی‌شاه با این قدرت رو به رشد مواجه شد، دو سیاست دینی اصلی جهت مشروعیت‌بخشی به سلطنت خود اتخاذ کرد: ایجاد ارتباط مستحکم و نزدیک با علمای دینی و شارعین آن زمان و نشان دادن رفتارهای مذهبی به قصد معرفی خود به عنوان پادشاهی متدین و حامی مذهب.

مروزی، یکی از وقایع‌نگاران زمان فتحعلی‌شاه، درباره لزوم حمایت پادشاه از علما گفته است: "علاقه عموم مردم به سلطان به ارادت ویژه‌ای که به علمای زمان دارند وابسته است؛ زیرا مردم به سخنان ایشان گوش فرا می‌دهند و طاعت ایشان را رها نمی‌کنند و زمانی که به سلطان متمایل شوند، جز حدیث اطاعت او بر زبان نمی‌آورند. بنابراین عموم مردم به آنها ارادت می‌ورزند و تمامی خلق به طاعت می‌پردازند".

با این حال، باید گفت که علاقه به ایجاد این ارتباط نه صرفاً از سمت شاه بود، روحانیون آن زمان نیز خواهان نزدیکی به شاه بودند. میرزای قمی بر این باور بود که خداوند پادشاهان را برای حفظ دنیای مردم و جلوگیری از آسیب مفسدان منصوب کرده است، بنابراین "اهل دین" و سایر افراد به آنان نیاز دارند. ملا احمد نراقی بنا به خواست فتحعلی‌شاه کتاب "معراج السعاده" را در حوزه اخلاق اسلامی نوشت و به او پیشکش کرد. او به‌ویژه در میان عوام از شاه و قدرتش دفاع می‌کرد و با قرار دادن تبصره‌هایی، فتحعلی‌شاه را سایه خدا بر زمین نامید. به نظر او، تنها یک پادشاه عادل می‌تواند به عنوان ظل‌الله شناخته شود و اگر سلطانی بتواند حتی با پیروی از فقیه، عدالت و شریعت را اجرا کند، او نیز می‌تواند به این مقام نائل شود. زیرا بر اساس عقیده او، تحقق عدالت واقعی از طریق اجتهاد امکان‌پذیر است و پیروی نیز می‌تواند به چنین جایگاهی منجر گردد.

شعری از فتحعلی‌شاه قاجار درباره امام حسین

محرم آمد و آغاز ماه ماتم شد	مهی که بارور از وی نهال هر غم شد
مگر به چشم من از خون رسد دگر مددی	ز بس که دیده من اشک ریخت بی نم شد
کجاست حضرت آدم که بیند از نسلش	چه جور و ظلم که بر بهترین عالم شد
چرا که خم نشود قامت ز غم کامروز	ز بار محنت و غم قد آسمان خم شد
به خالق دو جهان بنده‌ای چنین زیبد	که خواجگی دو عالم به او مسلم شد
برای ماتم آن شاه کربلا «خاقان»	سرشک دیده‌ام از خون دل دمام شد

(فتحعلی‌شاه قاجار، ۱۳۴۴: ۱۰۵)

۴. نتیجه‌گیری

هنر ایران و علاقه به آن از گذشته مورد حمایت دربار پادشاهان بوده است. به‌طوری‌که امروزه بسیاری از برترین آثار هنری موجود در ایران، در واقع همان‌هایی هستند که تحت

حمایت دربارها قرار گرفته‌اند. در نظام پادشاهی ایران، از روزگار باستان، پادشاه نه تنها به عنوان فردی توانا و سیاستمدار بلکه به عنوان شخصی فرهیخته و هنرشناخته نیز شناخته می‌شد. از دیدگاه فرهنگی ایرانیان، حفظ آداب و سنن و همچنین علاقه به هنر می‌توانست موقعیت اجتماعی شاه را به طور همزمان با قدرت سیاسی‌اش تقویت کند، زیرا اگر می‌توان به طور اجتهادی عادل واقعی شد، به طور تقلیدی نیز می‌توان به چنین مقامی دست یافت؛ بنابراین هنر همواره در گفتمان سیاسی و اجتماعی ایران دارای اهمیت بوده است. از دیگر سوی، دربار با معرفی فرهنگ و هنر خاص خود به عنوان کانونی مهم، قادر بود ایدئولوژی فرهنگی و سیاسی‌اش را به جامعه منتقل کند. بدین ترتیب، جامعه به طور غیرمستقیم حول یک نوع هژمونی فرهنگی که توسط دربار هدایت می‌شد، متمرکز شده و به سمت آن گرایش پیدا می‌کرد.

با وجود این، دستیابی به موفقیت در استفاده از تأثیر هنر به این بستگی دارد که دربار به درک مناسبی از قدرت و قابلیت‌های رسانه‌ای هنر دست یابد. در این صورت، پشتیبانی از هنر می‌تواند فراتر از هر گرایش خاص، نقش‌های هژمونیک متنوعی در زمینه‌های فرهنگی، اجتماعی و سیاسی به وجود آورد.

قاجارها نیز از مزیت همدوستی برخوردار بودند. در این میان، فتحعلی‌شاه به عنوان بزرگ‌ترین حامی و منبع الهام هنرها شناخته می‌شد. او به شعر اهمیت زیادی می‌داد و خود نیز ذوق شاعری داشت و در اشعارش با تخلص "خاقان" شناخته می‌شد. او انجمن خاقان را تأسیس کرد که به مرکزی برای شاعران درباری و زایش نوعی سبک ادبی تبدیل شد. ساموئل گرین ویلر بنجامین، نخستین سفیر آمریکا در ایران، در خاطراتش بین سال‌های ۱۳۰۰ تا ۱۳۰۲ هجری قمری (۱۸۸۳ تا ۱۸۸۵ میلادی) می‌نویسد: «فتحعلی‌شاه به شدت از صنایع حمایت می‌کرد و یکی از بهترین شاعران این دوره ایران بود و اشعارش به سبک حافظ بود» (بنجامین، ۱۳۶۳: ۱۳۱).

در این دوره، هنرهای نقاشی و پیکره‌نگاری در دربار فتحعلی‌شاه اهمیت ویژه‌ای داشتند. نقاشی قاجار در زمان فتحعلی‌شاه به مرحله‌ای نوین دست یافت که ویژگی‌های خاص خود را داشت و ادامه‌دهنده سنت غنی تصویری ایران بود. به همین دلیل، این دوران یکی از پربارترین دوره‌های هنر نقاشی در ایران به شمار می‌آید. به گفته رابینسون، ایران در آن زمان «بیش از هر زمان دیگری، سرزمین نقاشی بود» (رابینسون، ۱۳۵۱: ۱۲). در این مدت، کارگاهی در تهران تأسیس شد که در آن بهترین هنرمندان و نقاشان برای تزئین کاخ‌های

بازنمود اندیشه‌های سیاسی-اجتماعی ... (سیدجواد میری و حکیمه شریعت نیا) ۵۶۳

جدید به کار گمارده شدند. این کاخ‌ها با پرده‌های بزرگ رنگ و روغن مزین شدند و علاوه بر پرتره‌های شاه و شاهزادگان، صحنه‌های جشن‌ها، نبردها، شکارها و مراسم تاج‌گذاری نیز با رنگ‌های زنده و گرم به تصویر کشیده شدند.

در میان آثار نقاشی خلق‌شده در دوران فتحعلی‌شاه، پیکره‌نگاری‌ها و شمایل‌های درباری موقعیت خاصی دارند. فتحعلی‌شاه با درک تأثیر قدرت هنر و ابعاد تبلیغاتی تصویر، تلاش می‌کرد تا از شمایل‌های درباری برای تحقق اهداف سیاسی خود بهره‌برداری کند. نفوذ و زبان فراملی که تصاویر داشتند، موجب می‌شد که او به‌طرز هوشمندانه‌ای از نقاشی در دربارش حمایت کند. به همین دلیل، چهره‌نگاره‌های فتحعلی‌شاه بار معنایی عمیقی داشتند و شمایل‌هایی که با وجود سی و هفت سال حکومت، از استانداردهای ابتدایی خود فراتر نرفتند. او را می‌توان یکی از معدود پادشاهان ایران دانست که به‌خوبی از قدرت تبلیغاتی هنر آگاه بود و توانست به‌طور مؤثر از آن استفاده کند. در این راستا، او با رقابت با دیگر ملل و ایجاد حس هم‌ذات‌پنداری با شاهان بزرگ سلسله‌های باستانی ایران، نوعی حمایت اجتماعی-سیاسی در میان مردم عادی ایجاد کرد. همچنین، تحت تأثیر فضای فرهنگی اروپا، روند نقاشی ایرانی را به سمت اهداف خود هدایت کرد و تأثیر چشمگیری بر تاریخ تصویری ایران گذاشت.

پی‌نوشت‌ها

1. A Survey of Persian Painting, Persian Royal Portraiture and the Qajar & the Court Painters of Fath Ali Shah.
2. Wall Paintings and Other Figurative Mural Art in Qajar Iran & Art (Naqqashi) and Artists (Naqqashan) in Qajar Persia.
3. Persian oil paintings of the 18th and 19th centuries.
4. Qajar Rock reliefs.
5. Islamic art in the 19th century, tradition, innovation and election, medallions portraits Doris Behrens-abouseif & Stephen vernoit.

کتاب‌نامه

آبراهامیان، یرواند. ۱۳۸۶. *ایران بین دو انقلاب*، ترجمه احمد گل محمدی و محمدابراهیم فتاحی، تهران: نی.

- آرین پور، یحیی. ۱۳۷۲. *از صبا تا نیما*، تهران: زوار.
- آصف، محمدهاشم آصف. ۱۳۸۰. *رستم‌التواریخ*، به کوشش عزیزالله علیزاده، تهران: فردوس.
- آوری، پیترو دیگران. ۱۳۸۸. *تاریخ ایران (دوره افشار، زند و قاجار) از مجموعه تاریخ کمبریج*، ترجمه‌ی مرتضی ثاقب فر، تهران: جامی.
- اس. جی. فالک. ۱۳۹۳. *شمایل‌نگاری ایران*، ترجمه‌ی علیرضا بهارلو، تهران: نشر پیکره.
- اعتمادالسلطنه، علیقلی میرزا. ۱۳۷۰. *اکسیرالتواریخ*، به اهتمام جمشید کیانفر، تهران: ویسمن.
- اعتمادالسلطنه، محمدحسن خان. ۱۳۷۰. *تاریخ منتظم ناصری*، به تصحیح محمداسماعیل رضوانی، تهران: دنیای کتاب.
- اعتمادالسلطنه، محمد حسن خان. ۱۳۸۰. *مآثر و الآثار، چهل سال تاریخ ایران*، ت: ایرج افشار، تهران: اساطیر.
- اعتمادالسلطنه، محمد حسن خان. ۱۳۶۷. *مرآت البلدان*، تصحیح عبدالحسین نوایی و میرهاشم محدث، تهران: مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران.
- اعتماد السلطنه، محمد حسن خان. ۱۳۵۰. *روزنامه خاطرات*، تهران: امیرکبیر.
- امانت، عباس. ۱۳۸۳. *قبله عالم: ناصرالدین شاه قاجار و پادشاهی ایران*، ترجمه حسن کامشاد، تهران: کارنامه و مهرگان.
- بتان، آگوست. ۱۳۵۴. *سفرنامه بتان*، ترجمه منصوره اتحادیه، تهران: سپهر.
- تانکوانی، ژ. ام. ۱۳۸۳. *نامه‌هایی درباره ایران و ترکیه آسیا؛ سفرنامه ژ. ام. تانکوانی*، ترجمه‌ی علی اصغر سعیدی، تهران: چشمه.
- تره زل. (بی تا). *یادداشت‌های ژنرال تره زل، به اهتمام ژنرال ژ. ب. دوما فرانسوی*، ترجمه عباس اقبال، تهران: مطبوعه خورشید.
- جهانگیرمیرزا. ۱۳۷۰. *تاریخ نو*، به سعی و اهتمام عباس اقبال، تهران: علم.
- حبیب آبادی، میرزامحمدعلی معلم. ۱۳۷۰. *مکارم الآثار در احوال رجال*، اصفهان: وزارت فرهنگ و هنر استان اصفهان.
- حسن گل محمدی، فتحعلی شاه قاجار. ۱۳۷۰. *دیوان کامل اشعار فتحعلی شاه قاجار*، تهران: اطلس.
- حقیقت، عبدالرفیع. ۱۳۸۴. *تاریخ هنرهای ملی و هنرمندان ایرانی (از مانی تا کمال الملک)*، تهران: کومش.
- خاوری شیرازی، میرزافضل الله. ۱۳۷۰. *تاریخ ذوالقرنین*، تصحیح ناصر افشارفر، تهران: وزارت فرهنگ و مرکز اسناد مجلس.
- خلیلی، ناصر و رونیت استفان. ۱۳۸۳. *گرایش به غرب (در هنر قاجار، عثمانی و هند)*، ترجمه پیام بهتاش، جلد ششم از گزیده ده جلدی مجموعه هنر اسلامی، تهران: کارنگ.

بازنمود اندیشه‌های سیاسی-اجتماعی ... (سیدجواد میری و حکیمه شریعت نیا) ۵۶۵

- خورموجی، محمدجعفر. ۱۳۶۳. *حقایق الاخبار ناصری*، به کوشش حسین خدیوچم، تهران: نی.
- رویین، پاکباز. ۱۳۷۸. *دایرةالمعارف هنر*. تهران: فرهنگ معاصر
- دنبلی، عبدالرزاق مفتون. ۱۳۸۳. *مآثر السلطانیة*، تصحیح و تحشیه غلامحسین زرگری نژاد، تهران: روزنامه ایران.
- دیالافوا، مادام. ۱۳۶۱. *سفرنامه دیالافوا*، ترجمه‌ی بهرام فر هوشی، تهران: کتابفروشی خیام.
- ذکاء، یحیی. ۱۳۵۴. *نگاهی به نگارگری ایران در سده های ۱۱ و ۱۲*، تهران: انتشارات مخصوص دفتر فرح پهلوی.
- ساروی، محمدتقی. ۱۳۷۱. *تاریخ محمدی؛ احسن التواریخ*، به کوشش غلامرضا طباطبایی مجد، تهران: امیرکبیر.
- سپهر، محمدتقی لسان الملک. ۱۳۷۷. *ناسخ التواریخ*، به اهتمام جمشید کیانفر، تهران: اساطیر.
- سریع القلم، محمود. ۱۳۹۰. *اقتدارگرایی ایرانی در عهد قاجار*، تهران: انتشارات فرزاد.
- سعدی. ۱۳۷۲. *کلیات سعدی: نصیحه الملوک*، نسخه محمدعلی فروغی، تهران: نشر محمد.
- سودآور، ابوالعلاء. ۱۳۸۰. *هنر دربارهای ایرانی*، ترجمه‌ی ناهید شمیرانی. تهران: کارنگ.
- شمیم، علی اصغر. ۱۳۸۴. *ایران در دوره سلطنت قاجار*، چاپ یازدهم، تهران: مدبر.
- صبا، ملک الشعرا فتحعلی خان. ۱۳۴۰. *دیوان ملک الشعراء صبا*، به تصحیح و اهتمام محمدعلی نجاتی، تهران: اقبال.
- طباطبایی فر، محسن. ۱۳۸۴. *نظام سلطانی از دیدگاه اندیشه سیاسی شیعه (دوره صفویه و قاجاریه)*، تهران: نی.
- عالم، عبدالرحمن. ۱۳۹۰. *بنیادهای علم سیاست*، تهران: نشر نی.
- عضدالدوله، سلطان احمد میرزا. ۱۳۷۶. *تاریخ عضدی*، با توضیحاتی از عبدالحسین نوایی، تهران: علم.
- فیرحی، داود. ۱۳۸۳. *قدرت، دانش و مشروعیت در اسلام (دوره میانه)*، تهران: نی.
- کرزن، جرج. ن. ۱۳۶۲. *تاریخ ایران*، ترجمه‌ی غلامعلی وحید مازندرانی، تهران: علمی فرهنگی.
- کعبی، شیخ هاشم. ۱۳۹۰. *اعلان جهاد علیه روسها، در مکتوبات و بیانات سیاسی و اجتماعی علمای شیعه دوره قاجار*، به کوشش محمدحسن رجبی (دوانی)، تهران: نی.
- کوتزبوه، موریس دو. ۱۳۶۵. *مسافرت به ایران*، ترجمه محمود هدایت، تهران: جاویدان.
- لمبتون، آ.ک. اس. ۱۳۷۵. *ایران عصر قاجار*، ترجمه‌ی سیمین فصیحی، تهران: جاودان خرد.
- مروزی، میرزاحمدصادق. ۱۳۸۶. *تحفه عباسی*، در سیاست نامه‌های قاجاری: رسائل سیاسی، گردآوری و تصحیح و تحشیه غلامحسین زرگری نژاد، تهران: موسسه تحقیقات و توسعه علوم انسانی.
- مستوفی، عبدالله. ۱۳۷۵. *شرح زندگانی من؛ تاریخ اجتماعی و اداری دوره قاجاریه*، تهران: هرمس.

- مسعودی، ابوالحسن علی بن حسن. ۱۳۶۰. *مروج الذهب*، ترجمه‌ی ابوالقاسم پاینده، تهران: علمی و فرهنگی.
- ملکم، سرجان. ۱۳۸۰. *تاریخ کامل ایران*، ترجمه‌ی میرزا اسماعیل حیرت، تهران: افسون.
- موریه، جیمز. ۱۳۸۶. *سفرنامه جیمز موریه*، ترجمه‌ی ابوالقاسم سری، تهران: توس.
- نجفی، شیخ جعفر (کاشف الغطاء). ۱۳۹۰. *اعلان جهاد علیه روسها*، در مکتوبات و بیانات سیاسی و اجتماعی علمای شیعه دوره قاجار، به کوشش محمدحسن رجبی، تهران: نی.
- نراقی، ملا احمد، ۱۳۶۷: *شؤون فقیه*، ترجمه سیدجمال موسوی، تهران: بعثت.
- نراقی، ملا احمد. ۱۳۸۰. *معراج السعاده*، قم: قائم آل محمد.
- نفیسی، سعید. ۱۳۶۴. *تاریخ اجتماعی و سیاسی ایران در دوره معاصر*، تهران: بنیاد.
- واتسن، رابرت گرانت. ۱۳۴۰. *تاریخ قاجار*، ترجمه‌ی عباسقلی آذری، بی‌جا: بی‌تا.
- هدایت، رضاقلی خان. ۱۳۸۰. *تاریخ روضه‌الصفای ناصری*، به کوشش جمشید کیانفر، تهران: اساطیر.

Chayegan, D. (1331), "Dechirure" in: Debat, Gallimard, No. 42, Paris.

Colin, Meredith (1971), "Early Qajar Administration. An Analysis of its Development and Functions", Iranian Studies.

Sims, Eleanor (2002), *Peerless Images*, New York: Yale University Press.

Diba, Layla S., with Maryam Ekhtiar. *Royal Persian Painting: The Qajar Epoch, 1785–1925*. Brooklyn, NY: Brooklyn Museum of Art with I.B. Tauris, 1998 Raby, Julian. *Qajar Portraits: Figure Paintings from Nineteenth Century Persia*. Brooklyn, NY: I.B. Tauris, 1999. Floor Willem. *Wall Paintings and Other Figurative Mural Art in Qajar Iran*, Mayda Gavin Hambly, "Agha Mohammad and the Establishment of the Qajar Dynasty," *Royal Central Asian Journal*, 50 (1963), Hamid Algar, *Religion and State in Iran, 1785-1906: The Role of the Ulama in the Qajar Period*. Berkeley and Los Angeles, 1969.

Gavin Hambly, "The Traditional Iranian City in the Qajar Period," in Peter Avery, Gavin Hambly, and Charles Melville, op. cit. Malcolm Yapp, "Two British Historians of Persia," in *Historians of the Middle East*, London, 1962. John Malcolm, *the History of Persia*, London, 1815, Vol. 2. Jan Rypka, *History of Iranian Literature*, Dordrecht, 1956. Colin Meredith, "Early Qajar Administration. An Analysis of its Development and Functions," *Iranian Studies*, (Spring-summer 1971). Henri Masse, *ibid*; and Z. Bahrani, "Assault and Abduction: The Fate of the Royal Image in the Ancient Near East," *Art History* 10, no. 3 (September 1995). Floor, Willem, *Wall Paintings and Other Figurative Mural Art in Qajar*, Mazda Publisher, 2005. W. Robinson, "The Court Painters of Fath Ali Shah," *ERETZ-ISRAEL* 7, 1963, pp. 94-105.

Raby, Julian. *Qajar Portraits*, Azimuth Editions in association with the Iran Heritage Foundation.

David Freedberg, *The Power of Image*, Chicago, 1989, pp.338-40.

J. A. Lerner, "Rock Relief of Fath 'Ali Shah in Shiraz." *Ars Orientalis* 21 (1991), fig. 8